NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-6]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

UDK: 811.512.133

# O‘ZBEK TILIDAGI PAST CHASTOTALI KOLLOKATSIYALARDA LEKSIK-FRAZEOLOGIK TIZIM IMKONIYATLARI

**Hamdamov Haydar Azamatovich**
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, f.f.f.d., Filologiya kafedrasi dotsent v.b.
hamdamovhaydar@gmail.com
ORCID: 0009-0009-3225-763X

***Annotatsiya.*** *Maqolada o‘zbek tilidagi past chastotali va okkazional kollokatsiyalarning leksik-frazeologik tizimdagi o‘rni tahlil qilinadi. Bunday birliklar tilning yangi realiyalarni nomlash, ifodani ixchamlashtirish, obrazlilik yaratish va kommunikativ ehtiyojlarni qondirish imkoniyatini ko‘rsatuvchi hodisa sifatida qaraladi. Maqolada telefon-siz tong, xabar-toza kun, ekran-charchoq, muddat-bosimli vahima, sukut-og‘ir xona, onlayn-yolg‘izlik, mut tugmasi diplomatiyasi kabi original misollar analogiya, semantik siljish, konnotativ qayta baholash va ijtimoiy-madaniy kontekst asosida tahlil qilingan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, past chastotali kollokatsiyalar o‘zbek tilining zamonaviy nutqiy jarayonlarga moslashuvchanligini, yangi kollokatsion modellar yaratish salohiyatini va semantik maydonni kengaytirish imkoniyatini namoyon qiladi.*

***Kalit so‘zlar:*** *past chastotali kollokatsiya, okkazional kollokatsiya, analogiya, semantik siljish, leksik-frazeologik tizim, konnotatsiya, ijtimoiy-madaniy kontekst.*

## ВОЗМОЖНОСТИ ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В НИЗКОЧАСТОТНЫХ СЛОВОСОЧЕТАНИЯХ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

***Аннотация.*** *В данной статье рассматривается место низкочастотных и окказиональных коллокаций в лексико-фразеологической системе узбекского языка. Такие единицы анализируются как языковое явление, отражающее способность языка называть новые реалии, обеспечивать экономию речевых средств, создавать образность и удовлетворять современные коммуникативные потребности. На материале оригинальных примеров, таких как telefon-siz tong, xabar-toza kun, ekran-charchoq, muddat-bosimli vahima, sukut-og‘ir xona, onlayn-yolg‘izlik, mut tugmasi diplomatiyasi, исследуются механизмы аналогии, семантического сдвига, коннотативной переоценки и влияния социокультурного контекста. Результаты показывают, что низкочастотные коллокации демонстрируют гибкость современного узбекского языка, его способность формировать новые коллокационные модели и расширять семантическое пространство.*

***Ключевые слова:*** *низкочастотная коллокация, окказиональная коллокация, аналогия, семантический сдвиг, лексико-фразеологическая система, коннотация, социокультурный контекст.*

## POSSIBILITIES OF THE LEXICAL-PHRASEOLOGICAL SYSTEM IN LOW-FREQUENCY COLLOCATIONS IN THE UZBEKISTAN LANGUAGE

***Abstract.*** *This article examines the role of low-frequency and occasional collocations in the lexical-phraseological system of the Uzbek language. Such units are considered as linguistic phenomena that reveal the language’s ability to name new realities, achieve economy of expression, create imagery and respond to modern communicative needs. The study analyzes original examples such as telefon-siz tong, xabar-toza kun, ekran-charchoq, muddat-bosimli vahima, sukut-og‘ir xona, onlayn-yolg‘izlik and mut tugmasi diplomatiyasi in terms of analogy, semantic shift, connotative reassessment and socio-cultural context. The findings show that low-frequency collocations reflect the flexibility of modern Uzbek, its potential to form new collocational models and its ability to expand semantic fields in response to new social and communicative realities.*

***Keywords:*** *low-frequency collocation, occasional collocation, analogy, semantic shift, lexical-phraseological system, connotation, socio-cultural context.*

## KIRISH

Til tizimi doimiy harakat va yangilanish jarayonida bo‘ladi. Bu jarayon faqat yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi bilan emas, balki mavjud so‘zlarning yangi birikuvchanlik imkoniyatlari orqali ham namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, past chastotali

kollokatsiyalar tilning yashirin leksik-frazeologik salohiyatini ko‘rsatadigan muhim hodisalardan biridir. Bunday birliklar ko‘pincha umumtil me’yorida mustahkamlanmagan bo‘ladi, biroq muayyan nutqiy vaziyatda aniq kommunikativ vazifani bajaradi: ifodani ixchamlashtiradi, yangi realiyani nomlaydi, uslubiy ta’sir hosil qiladi yoki leksik-semantik bo‘shliqni to‘ldiradi [6]. O‘zbek tilida ham so‘zlarning odatiy birikuvchanligi bilan bir qatorda noodatiy, muallifona yoki kontekstual kollokatsiyalar faol shakllanadi. Masalan, *telefon-siz tong, xabar-toza kun, ekran-charchoq holati, onlayn-sukut, ko‘ngil-og‘ir gap, qahva-vaqtli tong* kabi birliklar hali barqaror frazeologik birlik sifatida lug‘atlarda mustahkamlanmagan bo‘lishi mumkin, ammo ular zamonaviy hayot tajribasini ixcham va obrazli ifodalash imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, o‘zbek tilida past chastotali kollokatsiyalar, ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, masofaviy ish, shahar hayoti va yangi kommunikativ tajribalar bilan bog‘liq holda tez-tez yuzaga kelmoqda. Bunday birliklarni o‘rganish til tizimining yangi realiyalarni qanday qabul qilishi, mavjud modellar asosida qanday yangi birikmalar hosil qilishi va semantik siljishlar orqali qanday yangi ma’no qatlamlari yaratishini aniqlashga yordam beradi. Maqolaning maqsadi o‘zbek tilidagi past chastotali va okkazional kollokatsiyalarni analogiya, semantik siljish va nomustaqil birikuvchanlik nuqtayi nazaridan tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: past chastotali kollokatsiyalarning shakllanish mexanizmlarini aniqlash; analogiya asosida yaratilgan yangi birikmalarni tahlil qilish; denotativ va konnotativ semantik siljishlarni ko‘rsatish; o‘zbek tilida yangi kollokatsiyalarning kommunikativ va uslubiy imkoniyatlarini ochib berish.

**METODLAR**

Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek tilida yaratilgan past chastotali va okkazional kollokatsiyalar tanlandi. Misollar mavjud matndan ko‘chirilmadi, balki o‘zbek tilining ichki birikuvchanlik imkoniyatlari, zamonaviy nutqiy ehtiyojlar va analogik modellar asosida ishlab chiqildi. Tahlil uchun quyidagi birliklar olindi: *telefon-siz tong, xabar-toza kun, ekran-charchoq, muddat-bosimli vahima, qahva-vaqtli tong, sukut-og‘ir xona, onlayn-yolg‘izlik, mut tugmasi diplomatiyasi, uzr-toza gap, temir-sokin g‘azab, dalil-skrin va’da, ko‘k-konvert qaror*. Tahlil jarayoni to‘rt bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda kollokatsiyaning qaysi model asosida hosil bo‘lgani aniqlandi. Bunda mavjud o‘zbekcha birikmalar bilan analogik munosabatga e’tibor qaratildi. Masalan, ***telefon-siz tong*** birikmasi *ishsiz kun, tashvishsiz hayot, shovqinsiz kecha* kabi modellarga yaqin turadi.

Ikkinchi bosqichda kollokatsiyaning semantik shaffofligi tekshirildi. Yangi birlik o‘quvchi tomonidan tez anglanadimi yoki qo‘shimcha kontekst talab qiladimi, degan mezon asosiy tahlil nuqtasi sifatida olindi. Mattiello yangi birliklarning uzusga kirish imkoniyatini belgilovchi mezonlar qatorida shaffoflik, produktivlik, dekodifikatsiya, informativlik, mnemonik effekt va analogiyani ajratadi [7]. Uchinchi bosqichda semantik siljish turi aniqlandi. Bunda birlikda denotativ ma’no o‘zgarganmi yoki faqat konnotativ baho kuchayganmi, degan savolga javob izlandi. Masalan, *sukut-og‘ir xona* birikmasida *og‘ir* so‘zi jismoniy vaznni emas, ruhiy bosimni bildiradi. Bu metaforik semantik siljish hisoblanadi. To‘rtinchi bosqichda kollokatsiyaning funksional vazifasi baholandi. Bunda birlikning yangi realiyani nomlash, ixcham ifodalash, obraz yaratish, kinoya hosil qilish yoki hissiy-ekspressiv ta’sir kuchaytirish xususiyatlari tahlil qilindi.

**NATIJALAR**

Analogiya asosida shakllangan kollokatsiyalar.

O‘zbek tilida yangi kollokatsiyalar ko‘pincha mavjud birikmalar modeli asosida hosil bo‘ladi. Analogiya yangi birlikni yaratish va uni tushunishni osonlashtiradi [7]. Masalan, *telefon-siz tong* birikmasi *tashvishsiz kun, shovqinsiz tun, ishsiz hafta* kabi modellarga tayanadi. Bu yerda *-siz* qo‘shimchasi “biror narsadan xoli” ma’nosini beradi. Biroq *telefon* komponenti zamonaviy raqamli hayot bilan bog‘liq bo‘lgani sababli kollokatsiya “telefon xabarlari, qo‘ng‘iroqlar va ijtimoiy tarmoq ta’sirisiz boshlangan tong” ma’nosini ifodalaydi. Bu birlik yangi hayot tarzini ixcham nomlash vazifasini bajaradi. *Xabar-toza kun* birikmasi esa *ko‘ngil toza, uy toza, fikr toza* kabi birliklar bilan analogik bog‘lanadi. Biroq bu yerda *toza* so‘zi jismoniy poklikni emas, telefon xabarlari, bildirishnomalar va ortiqcha axborotlardan xoli holatni bildiradi. Demak, kollokatsiyada denotativ ma’nodan mavhum-psixologik ma’noga siljish kuzatiladi. *Qahva-vaqtli tong* birikmasi ham analogik asosda yaratilgan. O‘zbek tilida *namoz vaqti, dars vaqti, ish vaqti* kabi birikmalar mavjud. *Qahva-vaqtli tong* esa tongning rasmiy jadval yoki soat bilan emas, qahva ichish odati bilan belgilanadigan holatini ifodalaydi. Bu birlik zamonaviy shahar madaniyatiga xos yumoristik va ekspressiv ma’no beradi.

Semantik siljishlar va yangi ma’no qatlamlari

Semantik siljish so‘z ma’nosining kontekst ta’sirida o‘zgarishi yoki undagi ayrim semalarning faollashuvi bilan bog‘liq. Bunday o‘zgarish ko‘pincha metafora va metonimiya asosida yuzaga keladi. Shuning uchun semantik siljishlar past chastotali kollokatsiyalarning rivojlanishida asosiy omillardan biri sifatida qaraladi. Masalan, *sukut-og‘ir xona* birikmasida *og‘ir* komponenti jismoniy vaznni emas, ruhiy bosim, noqulaylik va gapirilmagan fikrlar yukini bildiradi. Oddiy *jim xona* ifodasidan farqli ravishda, bu kollokatsiya xonadagi psixologik muhitni ham ochib beradi. *Ekran-charchoq* birikmasida *charchoq* komponenti odatiy jismoniy yoki ruhiy toliqish ma’nosini saqlaydi, ammo *ekran* komponenti uni zamonaviy raqamli faoliyat bilan bog‘laydi. Birikma kompyuter, telefon, onlayn dars va videomuloqotlardan kelib

chiqadigan o‘ziga xos toliqish holatini nomlaydi. *Muddat-bosimli vahima* birikmasida *muddat* komponenti ish, o‘qish yoki loyiha topshirish vaqti bilan bog‘liq bosimni bildiradi. Bu birlik oddiy *vahima* so‘ziga nisbatan aniqroq bo‘lib, u aynan vaqt chegarasi sababli yuzaga keladigan psixologik holatni ifodalaydi.

Konnotativ siljishlar

Ba’zi kollokatsiyalarda so‘zning asosiy ma’nosi emas, balki uning baholovchi semasi o‘zgaradi. Masalan, *uzr-toza gap* birikmasida *toza* komponenti “kirlanmagan” ma’nosida emas, balki “bahonasiz, manipulyatsiyasiz, samimiy” ma’nosida qo‘llanadi. Bu yerda *toza* so‘zi axloqiy-kommunikativ baho bildiradi. *Temir-sokin g‘azab* kollokatsiyasida esa qarama-qarshi semalar birlashadi. *Temir* qattiqlik, sovuqlik va mustahkamlikni bildirsa, *sokin* tashqi tinchlikni ifodalaydi. Natijada kollokatsiya ichki keskinlik saqlangan, lekin tashqi jihatdan nazorat ostida turgan g‘azab holatini ifodalaydi. *Onlayn-yolg‘izlik* birikmasida *onlayn* odatda aloqa, mavjudlik va muloqot bilan bog‘liq ijobiy yoki neytral ma’no bildiradi. Biroq *yolg‘izlik* komponenti bilan birikkanida uning konnotatsiyasi o‘zgaradi: ko‘p muloqot mavjud bo‘lsa ham, haqiqiy yaqinlik yo‘qligi ifodalanadi.

Ijtimoiy-madaniy kontekst bilan bog‘liq kollokatsiyalar

Yangi kollokatsiyalar ko‘pincha ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq yuzaga keladi. Lapshina semantik siljishlarni ijtimoiy realliklarning tildagi aks etishi sifatida talqin qiladi [3]. Masalan, *mut tugmasi diplomatiyasi* birikmasi onlayn uchrashuvlar madaniyati bilan bog‘liq. Bu kollokatsiya noqulay vaziyatda mikrofonni o‘chirib, sukut orqali mojarodan qochish yoki munosabatni yumshatish strategiyasini bildiradi. Bu yerda texnik detal *mut tugmasi* ijtimoiy xulq-atvor modeliga ko‘chiriladi. *Dalil-skrin va’da* birikmasi ham raqamli muloqot natijasida yuzaga kelgan. Bu birlik “keyinchalik isbot sifatida ishlatilishi mumkin bo‘lgan skrinshot qilingan va’da” ma’nosini beradi. Oddiy *va’dani eslab qolish* ifodasidan farqli ravishda, bu kollokatsiya hujjatlashtirish, isbotlash va ishonchsizlik semalarini ham o‘z ichiga oladi. *Ko‘k-konvert qaror* birikmasi shartli metonimik model sifatida qaralishi mumkin. Agar muayyan tashkilotda muhim yoki noxush qarorlar ko‘k konvertda berilishi odatga aylansa, *ko‘k-konvert* komponenti “rasmiy, sovuq va kutilmagan qaror” ma’nosini olishi mumkin. Bunday birlikni tushunish uchun ijtimoiy-madaniy kontekst zarur.

**MUHOKAMA**

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi past chastotali kollokatsiyalar til tizimining faol va moslashuvchan mexanizmlarini namoyon qiladi. Ular tayyor qoida asosida emas, ko‘pincha mavjud birliklarga analogiya qilish, semantik siljish hosil qilish va yangi kommunikativ ehtiyojni qondirish orqali yuzaga keladi. Generativ yondashuvda analogiya istisno va oldindan aytib bo‘lmaydigan hodisa sifatida baholansa [8: 1-56], boshqa tadqiqotchilar uni produktiv so‘z yasalishi va birikma hosil qilishning muhim mexanizmi sifatida ko‘rsatadi [4]. O‘zbek tili misollarida ham analogiya amaliy jihatdan faol ishlaydi. Masalan, *telefon-siz tong, xabar-toza kun, qahva-vaqtli tong kabi* birliklar mavjud modellarga tayangan holda anglanadi. Dressler va Laaha analogiyani natijaga yo‘naltirilgan hodisa sifatida izohlaydi [5: 107-121]. O‘zbek tilidagi okkazional kollokatsiyalarda ham o‘quvchi yangi birlikni avvaldan mavjud qoida orqali emas, balki tanish modellar bilan qiyoslash orqali tushunadi. Masalan, *muddat-bosimli vahima* birikmasi *vaqt bosimi, ish bosimi, ruhiy bosim* kabi mavjud modellar bilan bog‘liq holda dekodlanadi. Borisovaning fikricha, nutqda inson o‘z niyatini eng aniq vositalar bilan ifodalashga intiladi [1]. Shu nuqtayi nazardan, past chastotali kollokatsiyalar ko‘pincha ifoda iqtisodini ta’minlaydi. Masalan, *onlayn-yolg‘izlik* birikmasi “internetda ko‘p muloqot qilsa ham, haqiqiy yaqinlikni his qilmaslik holati” degan uzun izohni ikki komponentli birlik orqali ifodalaydi. Kitsey tomonidan ko‘rsatilgan “standart ma’no” tushunchasi ham bunday birliklarni tahlil qilishda muhimdir [2]. Masalan, *toza gap, og‘ir sukut, sokin g‘azab* kabi birliklarda komponentlar o‘zining to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’nosidan qisman uzoqlashib, umumiy kollokatsion ma’noga xizmat qiladi. Shunday qilib, o‘zbek tilidagi past chastotali kollokatsiyalar faqat uslubiy bezak emas, balki tilning yangi realiyalarni qabul qilish, semantik maydonni kengaytirish va nutqiy ehtiyojlarga moslashish vositasi hisoblanadi.

**XULOSA**

O‘zbek tili misollari asosida olib borilgan tahlil past chastotali kollokatsiyalar til tizimining leksik-frazeologik imkoniyatlarini ochib beruvchi muhim hodisa ekanini ko‘rsatdi. Bunday birliklar analogiya, semantik siljish, konnotativ qayta baholash va ijtimoiy-madaniy kontekst orqali shakllanadi. Tadqiqotda tahlil qilingan *telefon-siz tong, xabar-toza kun, ekran-charchoq, muddat-bosimli vahima, sukut-og‘ir xona, onlayn-yolg‘izlik, mut tugmasi diplomatiyasi, dalil-skrin va’da, temir-sokin g‘azab* kabi birliklar o‘zbek tilida yangi kollokatsion modellar shakllanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Ular oddiy nomlash vazifasi bilan cheklanmay, obrazlilik, ixchamlik, ekspressivlik va madaniy kontekstni ham o‘z ichiga oladi. Umuman, past chastotali va okkazional kollokatsiyalarni o‘rganish o‘zbek tilining zamonaviy rivojlanish jarayonlarini, yangi realiyalarni qanday nomlashini va mavjud leksik-frazeologik modellarni qanday kengaytirishini aniqlashga xizmat qiladi. Kelgusida bunday birliklarni ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, badiiy matnlar va kundalik so‘zlashuv materiali asosida kengroq tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

**Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Борисова Е.Г. Коллокации: что это такое и как их изучать. – Москва, 1995.

2. Кицей Е.В. Коллокации в современном английском языке: семантика и функционирование. – Москва, 2008.

3. Лапшина М.Н. Семантические сдвиги в значении слова как зеркало социальных реалий и как когнитивный инструмент. - 2014.

4. Blevins J.P., Blevins J. Analogy in Grammar: Form and Acquisition. – Oxford: Oxford University Press, 2009.

5. Dressler W.U., Laaha S. The impact of types of analogy on first language acquisition // Lingue e Linguaggio. - 2012. - Vol. 11, № 2. - P. 107-121.

6. Fischer R. Lexical Change in Present-day English: A Corpus-based Study of the Motivation, Institutionalization, and Productivity of Creative Neologisms. – Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1998.

7. Mattiello E. Analogy in Word-formation: A Study of English Neologisms and Occasionalisms. – Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2017.

8. Prasada S., Pinker S. Generalisation of regular and irregular morphological patterns // Language and Cognitive Processes. - 1993. - Vol. 8. - P. 1-56.